

TÜRK LEHÇELERİNDE RENK ADLARININ SEMANTİĞİ*

Andrey Nikolayeviç KONONOV**

(Çev. Reshide ADZHUMEROVA***- Emine ATMACA****)

Gazi Türkiyat, Güz 2015/17: 185-204

Eski Hintlilerin, İranlıların, Amerikan Kızılderililerinin, Çinlilerin ve diğer birçok halkın coğrafi yönleri tanımlayan karma renk adları sistemi vardı.

Hintlilerin renk adları ve yön belirleme sistemi ayrı yönleri temsil eden tanrı ve hayvan adları ile ifade ediliyordu¹.

Çinliler ve İranlılar aynı Hintliler gibi dini inanç ve doğa unsurlarının (ateş, su, toprak, demir, orman) sembolik anlamları ile ilgili karma bir yön adı sistemine sahiptiler².

Çinliler ve İranlılar, kozmogonik adlandırmalar için renk adlarını kullanıyorlardı. Lacivert, mavi, yeşil renk → *batıyı*, sarı renk → *merkezi, orta, İmparatorluk rengi* (Çinlilerde), kırmızı renk → *güneyi*, beyaz renk → *doğuyu*, siyah renk → *kuzeyi* gösterirdi³.

---

* Bu yazı, 1975 yılında *Tyurkologičeskiy Sbornik* (Türkoloji Koleksiyonu) (Moskova, 1978, s. 159-179) adlı kitaptan alınmıştır.

** * Andrey Nikolayeviç Kononov (27 Ekim 1906, Sankt Petersburg, Rusya - 30 Ekim 1986, Leningrad, Rusya, SSCB) Rus dil bilimci, Türkolog, SSCB Bilimler Akademisi üyesidir. 1930 yılında Leningrad Şarkiyat Enstitüsü (LŞE) Türkçe Bölümü'nü bitirdi. Barthold, Bertels, Dmitriyev, Malov, Samoyloviç gibi büyük Türkologlardan ders aldı. 1932-1938 yıllarında Türk dili dersleri verdi, 1933-1936 yılları arasında LŞE'de yüksek lisans yaptı. 1934-1981 yılları arasında Leningrad Devlet Üniversitesi (LDÜ) Şarkiyat Fakültesi Türk Filolojisi Bölümü'nde öğretim üyeliği yaptı. 1949-1972 yılları arasında aynı bölümde Bölüm Başkanlığı'nı yürüttü. 1938 yılından hayatının sonunda kadar SSCB Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü Leningrad Şubesi'nde çalıştı.

Kononov'un ilk büyük çaplı çalışması 1934 yılında basılan ve Cevdet-zade ile beraber hazırladıkları *Çağdaş Türkçenin Grameri*'dir. Kononov'un diğer çalışmaları şöyledir: 1) *Türkçenin Grameri* (1941), 2) *Özbekçenin Grameri* (1948), 3) *Çağdaş Türkçenin Edebi Dilinin Grameri* (1956), 4) *Çağdaş Özbekçenin Edebi Dilinin Grameri* (1960) (Bu bilgi, https://tr.wikipedia.org/wiki/Andrey_Kononov sitesinden alınmıştır) (erişim tarihi: 29.07. 2015) (Çevirenlerin Notu).

*** Yrd. Doç. Dr., Kastamonu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi, Kastamonu/TÜRKİYE. reshidekim@gmail.com, radzhumerova@kastamonu.edu.tr

**** Yrd. Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi, Sakarya/TÜRKİYE. eatmaca@akdeniz.edu.tr, eatmaca07@hotmail.com

¹ Ayrıntılı bkz. J. A. Dubois, *Hindu Manners Customs and Ceremonies*, Oxford, 1906, s. 633.

² Ayrıntılı bkz. J. Needham, *Science and Civilisation in China*, Vol. 2. Cambridge, 1956, s. 262.

³ Ayrıntılı bkz. J. Needham, *Science and Civilisation in China*, Vol. 2. Cambridge, 1956, s. 262.

Amerikan Kızılderililerinin renklerle yön adlarını belirlemesi ise şöyle idi: doğu → *siyah*, güney → *beyaz*, batı → *sarı* (kırmızı), kuzey → *lacivert* (yeşil)⁴.

Kalmıklar doğuyu → *beyaz* (gümüş rengi), güneyi → *lacivert*, batıyı → *kırmızı*, kuzeyi → *sarı* (altın) olarak görürlerdi⁵.

Moğol yıllıklarında, XIII. yüzyıl Moğol Devleti'nin içerisinde yer alan "beş renkli ve dört yabancı halk" hakkında bir kayıt vardır: "... ateş-at yılında hubilgan⁶ Cengizhan dünyaya geldi ve beş renkli ve dört yabancı halkı fethetti"⁷. *Yabancı halk* tabiri, Moğolların yenip kendilerine tabi kıldığı kökeni Asyalı olmayan halklar için kullanılırdı. "Beş renkli halk tabirinin kullanıldığı halklar için bazı sutralarda ise şöyle bir ifade vardı: "*lacivert* → Moğollar, *kırmızı* → Çinliler, *siyah* → Tibetliler, *sarı* → Türkistanlılar, *beyaz* → Koreliler..."⁸ idi.

Şüphesizdir ki, bu beş "öz" halkın renklerle adlandırılması Uzak Doğu, Orta Asya ve Hindistan halklarının kullandığı yön adlarını renklerle belirlemesi ile ilgilidir⁹; ancak yukarıda gösterildiği gibi farklı halklar beş renkle farklı yönleri temsil ettikleri için Moğolların halkları renk ile adlandırmada hangi ülkeleri ifade ettiklerini tespit etmek imkânsızdır. Renkler ile coğrafi yönleri sembolleştirme neredeyse genel bir durumdur. Mesela; Fransızlar, alizeleri¹⁰ renkleri belirtmede kullanmışlardır: *vent blanc* → 'beyaz; yani güney rüzgârı', *vent noir* → 'siyah; yani kuzey rüzgârı'¹¹ gibi.

Farklı zamanlarda ve farklı halklarda renk sembolleri değişime uğramıştır. Mesela;

Tarihî Uygur metinlerinde (Türkische Turfantexte, VI. 94-95) dört yön şöyle belirtilmiştir: **1) Doğu** → *lacivert* / yeşil (ejderha), **2) Batı** → *beyaz* (kaplan), **3) Güney** → *kırmızı* (saksağan), **4) Kuzey** → *siyah* (yılan)¹².

Asya göçebeleri de yönleri adlandırmada renkleri kullanmışlardır: *kırmızı* → güney, *siyah* → kuzey, *mavi* → doğu, *beyaz* → batı, *sarı* → merkez¹³.

⁴ H. Ludat, *Farbenbezeichnungen in Völkernamen, Ein Beitrag zu asiatisch-osteuropäischen Kulturbeziehungen, - "Seculum"* Bd 4 H. 2, 1953, s. 151.

⁵ a.g.e., s. 151

⁶ Türk, Altay ve Moğol mitolojisinde "şekil değiştirme" kavramı. *Metamorfoz*, biçim değiştirme (Bu bilgi, <https://tr.m.wikipedia.org/wiki/Kabulgan> sitesinden alınmıştır) (erişim tarihi: 30. 07. 2015) (Çevirenlerin Notu).

⁷ *Şara Tuci* (Sarı Tarih), *Mongolskaya Letopis XVII. Veka* (XVII. yy. Moğol Kroniği), Svodnyy tekst, per. vvedeniye i primeç. N. P. Şastinoy, M. - L., 1957.

⁸ a.g.e., s. 178.

⁹ a.g.e., s. 179.

¹⁰ Alizeler, 30° kuzey ve 30° güney paralelleri çevresindeki dinamik yüksek basınç kuşaklarından, ekvatora doğru olan rüzgârlardır. Tam kuzey ve güneyden esmeleri gereken bu rüzgârlar, Yer'in dönmesi sonucu yön değiştirir (Bu bilgi, <https://tr.wikipedia.org/wiki/Alizeler> sitesinden alınmıştır) (erişim tarihi: 29. 07. 2015) (Çevirenlerin Notu).

¹¹ K. Tallqvist, *Himmelsgegenen und Winde, Eine semasiologische Studie, - SIO. 2. 1928, s. 108.*

¹² Gabain. Vom Sinn, s. 113. Fahrettin Çelik, *Türklerde Dört Yönün Dört Renkle Adlandırılması, - "Türk amacı", İstanbul, 1942, No: 1, 2, 3, 4, 5, 6; 1943, No 7, 8.*

¹³ Pritsak, Qara, s. 10-11.

Türklerde renk temelinde coğrafi semboller, aktif olarak kullanımdan çoktan kalkmış ve bilinen yer-yön kavramları ile yer değiştirmiştir¹⁴. Bu gibi durumlara sık rastlandığına göre, eski ve çoktan unutulmuş olan anlamlar insan faaliyetinin ayrı sahalarında saklanıp kalmakta; ancak ilk anlamından çok uzakta yeni bir anlam kazanmaktadır.

Türk halk ve kavimlerin, şehir ve kasabaların, dağ ve nehirlerin, çöl ve vahaların adlarında, özel onomastikte ve Türklerin unvanlarında renklerin kullanımı uzun zamandır araştırmacıların dikkatini çekmektedir; ancak onların incelemesi hâlâ tam olarak yapılmamıştır ve işbu makaleyle yapılmaya çalışılacaktır.

* * *

Ƙara (Azer., Türk. *gara*) Türk lehçelerinde bu renk adı şu anlamlarda kullanılmaktadır¹⁵: **1** 'siyah', 'koyu', 'kasvetli', 'ağır', 'hüzünlü', 'bahtsız'; **2** 'davar', 'kalabalık', 'halk', 'ordu'; **3** 'kara', 'toprak'¹⁶; **4** 'tepe', 'tümsek', 'yüksek tepe'¹⁷.

Ortak Türkçe bir kelime olan *Ƙaraŋgı* ~ *Ƙaraŋgu* ~ *Ƙaraŋku* (Altay. *Ƙaranguy*, Nog. *Ƙaraŋa*, Türk. *garaŋkı*, Buryat. *haranhi*, Moğ. *haranhuy*¹⁸: **1** 'karanlık', 'zulmet', **2** 'koyu', 'ışıkta yoksun', 'siyah') *Ƙaran* (*Ƙara*+ -ŋ / -n) 'siluet', 'uzakta görünen nesnenin belli belirsiz görünümü' isminden -gı / -ku ekiyle türemiş bir kelimedir. Karşılaştırınız: Azer. *gara-n-lıg*, Türkiye T. *karan-lık* aynı anlamlarda kullanılır¹⁹.

Yukarıda ifade edildiği gibi, *Ƙara* ve *Ƙaraŋgı* kelimelerinin semantik hacmi bayağı dikkati çekmektedir. *Ƙara* kelimesinin kapsamlı anlam hacmi, tarihî gelişim sürecinde aynı biçimi almış; ama anlamca farklı kelimelere *semantik açıdan bulaşmıştır* (-kontaminasyon).

Ƙara kelimesi, genellikle aşağıdaki tamlamaların²⁰ ilk ögesi olarak kullanılmaktadır:

¹⁴ A. N. Kononov, *Sposobi i terminu opredeleniya stran sveta u tyurkskih narodov* (Türk Halklarında Yönleri Belirlemede Usul ve Terimler), Tyurkologičeskiy sbornik, 1974. M., 1978.

¹⁵ Bu kelimenin anlamları ve fonetik varyantları hakkında ayrıntılı olarak bkz. Budagov, II, 42-44; Radloff, II, 132-142; Pekarskiy, 3329-3332; DTS, 422-424; Cirtautas, § 1-15; Doerfer, III, 426 - 432; Clauson, 643-644; Kakuk, 218-222; *Sravnitelnyy slovar tunguso-mançurskih yazakov*, T. I. L., 1975, s. 379-380.

¹⁶ Doerfer'e göre (Doerfer, III, 426): "osm. qara 'Festland' ist Lehnwort aus ar(abish) qarra id", buna katılmamak mümkün değil, çünkü *kara* kelimesi bu anlamıyla bütün Türk lehçelerinde kullanılmaktadır.

¹⁷ Koyçubayev, 119; V. A. Kazakeviç, *Sovremennaya mongolskaya toponimika* (Çağdaş Moğol Toponimisi), L., 1934, s. 19; Murzayev, s. 100-101.

¹⁸ "Ramstedt, halt ja sogar die Verbindung des Grundwortes qara 'schwarz' im Tü. Und Mo. Für zweilehalt" (Doerfer, III, 437).

¹⁹ Ayrıntılı olarak bkz. Cirtautas, § 4.

²⁰ Türk dilinde a) isim ve b) fiil üzere iki kelime çeşidi vardır. Gramer kitaplarında *sıfat*, *zarf*, *edat*, *bağlaç*, *ünlem* ve *zamir* gibi kelime çeşidi olarak verilenler, gerçekte bir kelime çeşidi olmayıp ismin ekleşme bilgisinde aldığı görev adlarıdır. Bu bağlamda, gramer kitaplarında *sıfat tamlaması* diye verilen tamlama çeşidinin adı da *sıfat fonksiyonlu isim tamlaması* olmalıdır (Zikri TURAN, *Doktora Ders Notları*, Sakarya 2006).

1) Etnonimler: *Çara turgeş*, *Çara çargız* vb.

2) Coğrafi adlar: *Çara-Bogaz-gol*, *Çaraburun* (Marmara Denizi'ndedir), *Çara-çala* (Karakalpakistan'dadır) vb.

3) Özel onomastik: *Çara-han*, *Çara Mustafa* vb.

Bazı kalıplaşmış tamlamalarda *çara* kelimesi şu anlamlara sahiptir:

1) 'Büyük', 'iri', 'bol': Kırg., Uyg., Karakalp., Nog. *çara mal*, Türkm. *gara mal*, Uzb. *çara mol* 'büyük baş hayvan'²¹; *çara jol* 'büyük posta yolu' (Radloff, II, 134); ortak Türkçe *çara kuş* 'kartal' (< 'büyük kuş')²²; Türkiye T. *kara ev* = *büyük çadır* (TS, IV, 2259); *kara evren* = *büyük yılan*; *ejderha*²³; *kara sığır* 'bizon' (< 'büyük inek'); Tat., Başkurt., Uyg. *çara orman* ~ *orman* 'yoğun orman'; *çara çurt* 'zehirli örümcek' (< 'büyük solucan'); Türkiye'nin güneyinde ayıya örtmece usulü (~ evfemizm) *kara oğlan* derler; yani 'koca oğlan, büyük oğlan'; *çara türim* (Tonyukuk, 52) 'çok terim'; Karşılaştırınız Kırg., Kaz., *çara tür* 'çok ter'²⁴; Uyg. *çara ter* 'çok ter' vb.

1) 'Baş', 'ulu', 'güçlü', 'kuvvetli'²⁵. L. Z. Budagov, kelimenin anlamları arasında şu anlama da işaret etmektedir: "3) mecazî: 'korkutucu', 'korkunç' (özel isimlerin yanında: *Kara Mustafa*)"²⁶.

Bu kelime Türklerin özel onomastiğinde yaygın biçimde kullanılmaktadır: *Kara-han*, destan kahramanı, Oğuz-han'ın babası; *Kara-han*, Karahanlılar sülalesinin kurucusudur²⁷. *Kara Karayev*, çağdaş Azerbaycanlı bir bestekârdır. Tarihî özel isimlerin terkinde bu kelime unvan olarak da kullanılmaktadır: *Ahmet Kara-hakan*, *Ömer Kara-han* vb²⁸.

Mahmud Kâşgarlı, sözlüğünde bu kelimenin anlamlarından birini şöyle açıklamıştır: "Hakaniye hanlarına 'kara' denir. *Bogra Kara Hakan* gibi"²⁹. *Çara*, anlaşılın 'büyük, ulu' anlamındadır³⁰.

²¹ "Radloff ve Divayev'e göre Kazak Türklerinde deve, inek, koyun ve keçiler *kara mal*, atlar ise *ak mal* olarak adlandırıldı. (*Materiali po istorii karakalpakov* (Karakalpakların Tarihi Üzerine Bilgiler), Moskva-Leningrad, 1935, s. 109); bkz. Cirtautas, § 4, Doerfer, III, 428.

²² Diğer anlamlar ise şöyledir: *çalı horozu*, *kaya kartalı*.

²³ O. Ş. Gökyay, *Deđem Korkudun Kitabı*, İstanbul. 1973, s. 236.

²⁴ Malov, PDTP, 429.

²⁵ Cirtautas, § 12.

²⁶ Budagov, II, 53.

²⁷ Bkz. V. V. Grigoryev, *Karahaniğı v Mavernagre po Tarihi Müneccim-başı* (Tarihî Müneccimbaşına Göre Maveraünnehirdeki Karahanlılar), - TVORAO. T. 17. 1874, s. 194.

²⁸ Ayrıntılı olarak bkz. Pritsak. Qara, s. 2-3; Pritsak. Orientierung, s. 377; O. Pritsak. Die Karahaniden, - "Der İslam". Bd 31. No: 1, s. 8; DTS, 424.

²⁹ B. Atalay, *Divanıü Lûgat-it-Türk Tercümesi III*, Ankara, 1941. s. 221.

³⁰ "Nach J. H. Kramers (El, II, 777) soll tü. Qara auch 'kräftig' bedeuten, und eben diese Bedeutung habe das Wort in der Bezeichnung qara xan. Diese These scheint keine Stütze in den tü. Wörterbüchern zu finden"

Çara sıfatı, "Kitab-ı Dedem Korkut"ta kahramanın atı ve silahında da kullanılırdı: *kara aygır* 'güçlü aygır', *çara polat öz kılıcum saklar idüm*³¹ 'Kendi güçlü polat kılıcımı saklardım'. Bu destan üzerinde çalışmalar yapan Orhan Şaik Gökyay çalışmasında, *kara polat* tamlamasını şöyle açıklamıştır: *kara çelik iyi çelik, kırılmaz çelik*³². Karşılaştırınız: Oyratça: *çara bolot* 'sağlam çelik' demektir.

Ahmet Caferoğlu'na göre, "Kitab-ı Dedem Korkut"ta geçen destan kahramanlarının adlarındaki *çara* sıfatı, 'cesaret ve güçlülük'ü ifade etmektedir³³.

Yunanlılarca 'Pontos Evksinos' ('Misafirperver deniz'), Araplarca 'Buntus (< Pontos), eski Ruslarca 'Pont', 'Pont denizi', 'Rus denizi', 'Suroj denizi' olarak bilinen denizin adı bu konuda çalışan araştırmacıların dikkatini çekmiştir. Yunanca adlandırma daha eski olan 'Pontos Aksinos'a dayanıyor. Bunun temelinde eski İnanca *axšaena 'karanlık' kelimesi saklıdır³⁴. Anlaşılan eski 'Pontos Aksinos' 'Konuk sevmez deniz' - 'Karanlık' (Kara) deniz tercümelerinde, Türklerde 'Kara deniz', Araplarda 'Bahr al-asvad', Fransızlarda 'Mer Noire', Almanlarda 'Schwarzes Meer', İtalyanlarda 'Mare Nero', Ruslarda 'Chernoje More' olarak adlandırılmıştır.

XIII. yüzyıl Batı Avrupa kaynaklarında *Karadeniz*, 'Ulu deniz' olarak kayıtlıdır: Latince 'Mar Mazor', 'Mare Majus', İtalyanca 'Mare Maggiore', Fransızca 'Mer Majeure'; İgnatij Smolyanin'in «Seyahatname»sinde (1389-1405) *Karadeniz* 'Ulu deniz' olarak kayıtlıdır³⁵.

E. Ch. Skrijnskaya'nın bu konudaki görüşü şöyledir: "Yunanca 'Karadeniz' adının ortaya çıkması, *mare mains* (*maris maiori*), *Mare Maggiore* ('Ulu deniz') kelimelerinin Yunancadaki *mauros*, *mavri* 'siyah' kelimeleriyle fonetik yakınlığı ile ilgili olabilir"³⁶. Demek ki, 'Kara (Karanlık) deniz' adının telif hakkı yine de *eski İnanlılara* aittir; Batı Avrupalı denizciler, ona 'Ulu deniz' derlerdi. Bu söylenenlerin ışığında şöyle bir soru

(Doerfer, III, 430). Ancak yukarıda verilmiş anlamlar, bu kelimenin 'güçlü', 'kudretli' anlamlarının olduğunu da gösteriyor.

³¹ M. Ergin, *Dede Korkut Kitabı I*, Ankara, 1958, s. 158.

³² O. Ş. Gökyay, s. 237.

³³ A. Caferoğlu "Dedem Korkut Hikâyelerinin Antroponim Yapısı", *TDAY- Belleten*, 1959, s. 72. Türk dilbilimcisi T. N. Gencan bu konuda şunu söylemiştir: "...tarihimizde "kara" sıfatıyla anılan bir hayli meşhur kişi vardır. Esmer oldukları halde "esmer" değil, "kara" denmesi dikkate değer. Hepsinde de *sertlik*, *kuvoetlilik*, *yiğitlik* anlamı sezilir" (Ciratutas, s. 34).

³⁴ Fasmer, IV, 345; A. A. Freyman, *Nazvaniye Çernogo morya v domusulmanskoy Persii* (İslamiyet Öncesi İnan'da Karadeniz'in Adı), - ZKB. T. 5. 1930, s. 647 - 651; V. İ. Abayev, *Osetinskiy yazık i folklor* (Osetin Dili ve Folkloru), I. Moskva-Leningrad, 1949, s. 158 - 159.

³⁵ *Barbaro i Kontarini o Rossii, K istorii italo-russkih soyazey XV v.* (Rusya Hakkında Barbaro ve Kontarini. XV. yy. İtalya-Rus İlişkileri Tarihine Dair), *Vstupitelnye statyi, podgotovka teksta, perevod i kommentariy* Ye. Ç. Skrijnskoj. Leningrad, 1971, s. 164; *Encyclopedie de l'İslam*, T. 2 (1927), s. 777.

³⁶ *Rusya Hakkında Barbaro ve Kontarini*, s. 164.

akla geliyor: Türkçe *Çara deniz*, nasıl açıklanmalı: 'Kara deniz' mi, 'Ulu deniz' mi?. Bartold'a göre şüphesiz "*Çara*, burada 'siyah' değil 'büyük, ulu, güçlü, korkunç' anlamındadır"³⁷.

Doğunun coğrafya sahasında ünlü İsviçreli uzmanı Leopold de Saussur (1866-1925), bir çalışmasında kaydetmiştir ki, Arap coğrafyacı *al-Dimaşki* (Ö. T. 1326) bu denizi, *Bâhr el aswad* olarak adlandırıyor ve onu şöyle izah ediyordu: "... tant en arabe (aswad), qu'en turc (kara), le même mot possède la double signification de "plus grand" et de "noire". Les expression Bâhr el aswad et Kara deniz ne seraient ainsi que l'équivalent du terme Mer Majeure"³⁸.

Bir diğer ihtimale göre, Anadolu'yu çıkış noktası olarak kabul edersek, Karadeniz, *kuzeyde* kalır³⁹. Karadeniz, ilkin 'Kuzey denizi' anlamını taşıyor olabilir [*çara* → 'kuzey', aşağıda bkz.]⁴⁰. Bu durumda Kızıldeniz *güneyde* kalır (*çızıl* → 'güney'), batıda kalan *Akdeniz*, Türkçe, Arapça, Bulgarca, Yunanca 'Beyaz deniz' anlamına gelir: *ak* → 'beyaz', 'batı' aşağıda bkz. Maveraünnehir'in kuzeyinde kalan Aral Gölü'nün adları arasında *Çara Deniz* de vardır (Hasanov, s. 9).

2) 'Şiddetli' (rüzgâr, ayaz vb. hakkında): Türkiye T. *kara kış*, Azer. *garağış* 'kışın en soğuk dönemi'; Nog. *çara suviç* 'şiddetli ayaz', Kaz. Karakalp. *çara jel* 'şiddetli rüzgâr'; Azer. *gara yel* 'kuru, sıcak rüzgâr'; *çara jel* 'şiddetli rüzgâr' (DTS, 423); *karañı cel* 'Kuzey batıdan esen sert rüzgâr'⁴¹; Tat. *kara yavım* 'güz yağmurları (soğuk, devamlı); Uyg. *çara boran* 'fırtına', 'kasırga'; Uyg. *çara sogak* 'yakıcı ayaz'; Tat. *kara kıımız* 'sarhoş edici (yani; kuvvetli) özel kıımız'. Karşılaştırınız: Moğ. *har*, Buryat. *hara*; *har hols* 'bol ter'; *har şuurga* 'şiddetli tipi', *hara hyyten* 'şiddetli soğuk'; *hara boroo* 'şiddetli yağmur'; *hara halhin* 'şiddetli rüzgâr'; *hara tuja* 'koyu orman'; *har arhi* 'çin (kuvvetli) votkası', *hara tamhin* 'yaprak (kuvvetli) tütün'; *Har mören* 'Amur nehri'⁴² (< 'Büyük, suyu bol nehir').

3) 'Temiz' ('katıksız'): Kırg. *kara şamal* 'yağsız rüzgâr', *kara suuk* 'kuru ayaz', *kara tokoç* 'kuru ekmek'; Karakalp. *çara suviç* 'kuru ayaz'; Özb. *çora sovuç* 'kuru soğuk', 'şiddetli soğuk'; Türkiye T. *kara et* 'yağsız et'⁴³. Karşılaştırınız: Moğ., Buryat. *har şol* 'sade etli çorba', *hara myahan* 'yağsız et', *hara şylen* 'yağsız çorba', *hara uhan* 'temiz su', 'bir tek su'.

³⁷ V. V. Bartold, *İslam na Çernom more* (Karadeniz'de İslamiyet), - Soçineniya. T. 6. Moskva, 1966, s. 665; bkz. *Encyclopedie de l'İslam*, T. 2. s.774 - 775; *İslam Ansiklopedisi*, 5. Cilt, İstanbul, 1950, s. 238-240; *Encyclopedie de l'İslam*, Nouvelle edition. T. 4. Livr. 69-70. Leiden - Paris, 1975, s. 598-600. Burada, 'Karadeniz' adının ortaya çıkışı ile ilgili bütün görüşlere yer verilmiştir.

³⁸ Saussur, s.31.

³⁹ Gabain. Vom Sinn, s. 115: Türkçe Çevirisi, s. 110.

⁴⁰ "A mon avis le nom de Mor Noire, que les Turcs osmalis ont trouve..." (Saussur, s. 32).

⁴¹ *Derleme Sözlüğü*, VIII, 2651.

⁴² K. M. Çeremigov, *Buryat-mongolsko-russkiy slovar* (Buryatça-Moğolca-Rusça Sözlük), Moskva, 1951, s. 549-550; *Mongolsko-russkiy slovar* (Moğolca-Rusça Sözlük), Moskva, 1957, s. 512-513.

⁴³ Bkz. Cirtautas, § 11.

4) 'Kara', 'toprak', 'kita'⁴⁴: Türkiye T. *kara suları, kara kuvvetleri, kara nakliyatı, kara gümrüğü, kara vapuru, kara kurbağa, kara yolu, kara yeli* 'geceleyin karadan denize doğru esen rüzgâr'⁴⁵, *karaya oturmak, karaya çıkmak, karaya vurmak, karacı*, Özb. *qora* 'bahçe top-rağı'⁴⁶.

'Toprak', 'kara' anlamındaki *qara* kelimesi *qara qum* 'üzerinde bitki biten ve bu yüz-den kaymayan kum', *qara su* 'topraktan, pınardan beslenen nehirlerin bir türü'⁴⁷.

5) 'Gökyüzünün karanlık (kuzey) tarafı', 'kuzey'. Türkler, diğer halklar gibi (yukarıda bkz.), yönleri ifade etmek için renk sembollerini (-remizlerini) kullanmışlardır. Türkler, *qara* kelimesiyle *kuzeyi* ifade ediyorlardı. Çoban yıldızlı (*Temir qazıq*) gökyüzünün karanlık kısmıysa hareket etme noktasının esası ve bütün 'büyük', 'ulu' ve 'başlıca'⁴⁸ sayılan her şeyin ifadesinde kullanılıyordu. Bu yüzden de bu kelime unvan olarak kullanılırdı: *Qara hakan* - ; yani *ulu han* (yukarıda bkz.), hanın baş karargâhının: *Qara ordu, Qara qum* - 'kuzey durak' (qara qum - bei der Ost-T'u-küe - «Nördliche Residenz»)⁴⁹. Yukarıda açıklanan O. Pritsak'ın görüşüne, G. Doerfer'den itiraz gelmiştir. Doerfer'e göre Türklerin esas aldıkları şey *Kuzey* değil, *Doğu*'dur (aynı Hint-Avrupalılardaki gibi), Moğollar (ve Çinlilerde) bu, *Güney*'dir⁵⁰.

Farklı zamanlarda farklı Türk halkları yer-yön belirlemede şu 4 yöntemi kullanmışlardır:

1) Yüzünü güneşin doğduğu tarafa, yani *doğuya* çevirerek (yükselen güneş kültü), 2) yüzünü öğlen vakti güneşine, yani *güneye* çevirerek (öğlen güneşi kültü), 3) Yüzünü gece yarısı tarafına; yani *kuzeye* çevirerek, 4) Dikey yönünde yüzü yukarıya (*doğu*) ve aşağıya (*güneye*) çevirerek⁵¹.

K. Tallkvist'in gözlemlerinin sonuçlarına göre birçok dilde, özellikle Fin-Ugor ve Türk lehçelerinde *kuzey* yönü kendi adlandırılmasında, gökyüzünün karanlık tarafı ve

⁴⁴ Budagov, II, 53; Radloff, II, 142.

⁴⁵ *Türkçe Sözlük*, Ankara, 1974, s. 451.

⁴⁶ *Özbek Türkçesi-Rusça Sözlük* Moskva, 1959, s. 622.

⁴⁷ Ayrıntılı olarak bkz. A. N. Kononov, *O semantike slov 'kara' i 'ak' v tyurkskoy geografiçeskoj terminologii*. (Türk Coğrafya Terminolojisinde 'ak' ve 'kara' Sözcüklerinin Semantiği Hakkında", - İAN TadjSSR. Otdeleniye obşestvennih nauk. Vıp. 5. 1954, s. 83-85; V. L. Vyatkin, *Materialı k istoričeskoj geografii Samarkandskogo vilayeta* (Semerkand Vilayetinin Tarihi Coğrafyasına Dair Bilgiler), - Spravoçnaya knijka Samarkandskoy oblasti. Vıp. 7. 1902, s. 29; Muratazayevi, 101-102.

⁴⁸ Budagov, II, 53.

⁴⁹ Pritsak. Orientierung. s. 377. *Qara qum* tamlamasının iki anlamı vardır: a) Yer adı (-toponim), b) Kum cinsi (türü) (aşağıda bkz.).

⁵⁰ Doerfer, III, 430.

⁵¹ A. N. Kononov, *Sposobi i termini opredeleniya stran sveta u tyurkskih narodov* (Türk Halklarında Yönleri Belirlemede Usul ve Terimler).

gece ile ilişkilendirilmektedir⁵². Karşılaştırmız: Mançuca *sağili*, *sahalıyan* 'siyah', 'kuzey' (İ. İ. Zaharov, *Mançuca-Rusça Sözlük*, Petersburg, 1875).

Gökyüzünün gece yarısı tarafı; yani *kuzeye* göre hareket etmeyi Barthold Kırgız Türklerinde tespit etmiştir⁵³. Türklerin kuzeyden hareketle yer-yön belirlemelerini *Omeljan Pritsak* da ifade etmiştir⁵⁴.

O. Pritsak'ın *qara = kuzey (-li)* görüşü, A. von Gabain tarafından desteklenmiştir. A. von Gabain, 'Renklerin Sembolik Anlamları Üzerine' adlı makalesinde, O. Pritsak'ın görüşünü daha da geliştirmiştir: çöl adı *Qara qum*; yani 'siyah > kuzey çölü', bu çölün Horasan'ın kuzeyinde bulunması ile alakalıdır diye bir ihtimal ortaya atmıştır⁵⁵.

O. Pritsak'ın ileri sürdüğü ve A. Gabain'in desteklediği *qara qum* 'kuzey kum çölü' görüşünü değerlendirirken *qara qum* tamlamasının iki anlamda kullanıldığını göz önünde bulundurmak gerekir: **a)** Barkan kumuldan (*aq qum*) farklı olarak üzerinde sabit bitki örtüsü bulunan ve bu yüzden kaymayan bir kum türünü ifade eden terim⁵⁶ ("Kumulun sakinleri Türkmenler, Kopet-dağ ve Horezm arasındaki araziler için 'çöl' anlamında *qara qum* kavramını kullanmıyorlardı"⁵⁷); **b)** Türk Runik abidelerde geçen toponim (~yer adı). Üç eski Türk coğrafya adının (buna *qara qum* da dâhil) lokalizasyonunu araştıran K. Czeglédi farklı kaynaklara dayanarak (aralarında en eskisi Çin kaynakları) şöyle bir sonuca varmıştır: *qara qum*, Çin'in kuzey sınırı, Gobi çölünün güneyi ve Sarı Irmak'ın büyük dirseğinden kuzeye doğru yerleşen İnsan'ın kuzey yamacındaki kumulun adıdır⁵⁸.

Belki de, *Karakorum*, Orhon nehrindeki bir Moğol kentidir. Anlamı da 'Kuzey kamp'tır. Çünkü Karakorum sırtı, Cammu ilinin kuzeyindedir⁵⁹.

⁵² K. Tallqvist, *Himmeisgegenden und Winde*, s. 141.

⁵³ V. V. Barthold, *Kırgızı. İstoriçeskiy oçerk* (Kırgızlar. Tarihî Hikâye), - Soçineniya. T. 2. Ç. 1. M., 1963, s. 533.

⁵⁴ Pritsak. *Qara*, s. 18-19.

⁵⁵ Gabain. *Vom Sinn*, s. 114; Türkçeye Çeviri, s. 110

⁵⁶ Ayrıntılı olarak bkz. A. N. Kononov, *O semantike slov 'kara' i 'ak' v tyurkskoy geografiçeskoj terminologii* (Türk Coğrafya Terminolojisinde 'ak' ve 'kara' Sözcüklerinin Semantiği Hakkında) Doğu Prusya'da çalılarla örülmüş kumullar, hareket eden kumullardan farklı olarak, "kara kumullar" olarak adlandırılırdı - *Schwarze Dünen* (Ya. S. Edelshtain. *Osnovi geomorfologii*. İzd. 2, L., 1947, s. 337).

⁵⁷ E. M. Murazyev, *K geografiçeskoj terminologii turkmen* (Türkmenlerin Coğrafya Terminolojisine Dair), - "izv. VGO", 1939, No: 6, s. 883.

⁵⁸ K. Czeglédi, *Coşay-quzı, Qara-qum, Kök-Öng*. - AON. T: 15. No: 1-3. 1962, s. 55-69.

⁵⁹ Karşılaştırmız: "La quinzième année de T'ai-Tsou (1220) on établit les commanderies au nord du Fleuve, et on fixe la capitale en cet endroit-ci (Karakorum)" (P. peliot. *Notes sur Karakorum*. - JA. 1925. April - Juin, s. 374).

Türkiye’de *kara yel* ‘soğuk kuzey-batı rüzgârı’⁶⁰, Bosna’da ‘batı rüzgârı’⁶¹ demektir. Budagov Sözlüğünde (II, 44) bunu ‘kuzey rüzgârı’ olarak kaydetmiştir; Kazaklarda *kara* ‘batı’⁶², Azeri ağızlarında *gara jel* ‘doğu rüzgârı’⁶³ demektir.

Türk orografik adlar ve terminolojinin incelenmesi için *çara (gara) dag / tag / tog / tau / too* adını taşıyan çok sayıdaki dağ ve dağ sırtlarının yönlerini öğrenmek gerekir. Karşılaştırınız: Özb. *çora tog* ‘siyah dağlar’, ‘alçak dağlar’, ‘bitkisiz dağlar’⁶⁴; *çora tog* terimiyle Özbekler ‘güneşi görmeyen dağlar’⁶⁵ da ifade ediyorlardı; yani dağların kuzey yamaçlarını; Karşılaştırınız: Kırg. (güney): *kara* ‘dağlarda karla kaplanmamış yer’ demektir.

Tarihi coğrafya ve Türk-Slav kültürel ilişkiler için SSCB’nin güneyindeki toprakların renklerle adlandırılması da çok önemlidir.

“Bu konuda B. A. Ribakov şunları söylemiştir: “Kumaniya’nın bölgeleri için İdrisi’de üç adın bulunması çok ilginçtir: *Beyaz, Siyah ve Dış*. Kavimlerin siyah ve beyazlara ayrılması Türkler için olağandır. *Siyah* Kumaniya İdrisi’de Tmutarakan ile komşu olarak belirtilmiştir, *Beyaz* Kumaniya ise ... Kanev’dan 150 mil (300 km civarı) Güney-Batıdadır”⁶⁶. Haritada Beyaz Kumaniya, Siyah Kumaniya’dan daha batıda gösterilmiştir.

‘Siyah’ kelimesinin *kuzeyi*, ‘beyaz’ kelimesinin *batıyı* ifade ettiğini kanıtlayan Rus kaynaklarında geçen bir örneği verelim: “... XII. yüzyılın ortasına Polovets toprağı (~Deşt-i Kıpçak⁶⁷) Beyaz ve Siyah Komaniya, Beyaz veya Batı Kumaniya, Transdinyester (~Turla) ve Dniyepr (~Özi) ordalarını kapsıyordu. Siyah Kumaniya’nın merkezi *Kuzey Donets* idi”⁶⁸. Bu demek oluyor ki, Siyah Kumaniya, Deşt-i Kıpçak’ın kuzey veya kuzey-doğusunda, Beyaz Kumaniya ise batı veya güney-batısında idi.

Kuban (veya Azak) Bulgarlar, *Siyah Bulgarlar* olarak anılmakta, ülkelerine de *Siyah Bulgariya*⁶⁹ denilmekte idi.

⁶⁰ *Türkçe Sözlük*, Ankara, 1974, s. 455.

⁶¹ Radloff, II, 137.

⁶² Koyçubayev, s. 8.

⁶³ Doktora öğrencisi T. Karayev’den alınan bilgidir.

⁶⁴ H. Hasanov, *Russko-uzbekskiy i uzbeko-russkiy terminologičeskij slovar po geografii* (Rusça-Özbek Türkçesi ve Özbek Türkçesi-Rusça Coğrafya Terimleri Sözlüğü), Taşkent, 1964, s. 110.

⁶⁵ H. Hasanov, s. 28.

⁶⁶ B. A. Ribakov, *Russkiye zemli po karte İdrisi 1154 g.* (1154 yılı İdrisi Haritasına göre Rus Toprakları), - KSİMK, Vıp. 43. 1952, s. 42-43.

⁶⁷ Rusçada Türkçe /i/ sesine yakın bir /ı/ sesi bulunmaktadır, bu yüzden Türk ses bilgisine uygun olarak *Kıpçak* değil de *Kıpçak* yazmalıyız.

⁶⁸ S. A. Pletneva, *Peçenegi, torki i polovtsı v yujnorusskih stepyah* (Güney Rusya Topraklarında Peçenek, Türk ve Kıpçaklar), - MİA. No: 62, 1958, s. 194.

⁶⁹ M. İ. Artamonov. *İstoriya hazar* (Hazar Türklerinin Tarihi), Leningrad, 1962, s. 172, 373, 386, 387; V. V. Latışev, N. V. Mallitskiy, *İzvestiya vizantiyskih pisateley o Severnom Priçernomorje*, - İGAİMK. 91. 1934, s. 11.

Bu tabii ki de onun coğrafi konumu ile alakalıydı ve bu *qara* kelimesinin bilinen en yaygın anlamıydı.

Qara kelimesi [aynı *aq*, *kök* / *gök*, *sarı(g)* kelimeleri gibi] etnonimlerde, soy / boy adlarında belirleyici bir unsur olarak yaygın biçimde de kullanılmaktadır. Mesela; P. Pelliot'un⁷⁰ araştırmalarına göre *Qara Kitay* olarak Cengizhan'ın Doğuya çıkışından yüzyıl önce Çin'in kuzeyine göç eden Hitaylar'dan söz edilmektedir. Demek ki, büyük olasılıkla *Qara Kitay* → Kuzey Çinliler (~Hitaylar) idi.

Çin kaynaklarına göre, "Siyah Tatar Devleti (yani; Kuzey Şanyu⁷¹), Büyük Moğolistan olarak adlandırılmakta idi"⁷².

Bu konuda P. M. Melioranskiy şunları söylemiştir: "Kara-Kırgızlar, Tanrı dağlarının kuzey yamacı boyunca yaşamaktadırlar"⁷³. N. A. Aristov ise Kara-Kırgızların Batı Tanrı dağlarında⁷⁴ yerleştiklerini ifade etmiştir. Bu ise Melioranskiy'in yazdıklarını tamamen doğrulamaktadır. Çünkü çağdaş Kazak Türkçesinde *kara* 'Batı'dır. Güney Kırgızların büyükleri, Kuzey Kırgızlar için hâlâ *Kara Kırgız* ifadesini kullanılmaktadır⁷⁵.

2) 'Büyükbaş hayvan', 'kalabalık', 'ordu'⁷⁶, 'avam halk', 'ayak takımı'⁷⁷; 'köle', 'çoğunluk', 'kitle'⁷⁸. Türk runik abidelerinde *qara* kelimesi 'halk', 'halk kitlesi', 'avam halk' anlamına gelen *qara bodun* (halk + halk) tamlaması içinde bir ikileme unsuru olarak yer almaktadır⁷⁹. Aynı anlamda bu tamlama unsurlarının yer değişimi ile kullanılmaktadır: *bodun qara*⁸⁰ [Karşılaştırınız: el bodun (kavim + halk) 'halk'⁸¹]. Bu da *bodun* kelimesi ile eş anlamlı olduğunu ispatlamaktadır.

⁷⁰ P. Pelliot, *Notes sur le Turkistan de M. W. Barthold*, - "Toung Pao". Vol. 27. 1930, s. 48.

⁷¹ "Kuzey şanyu - Hunların kuzey ve güney olarak ikiye ayrılmasından sonra Kuzey Hunların kabile reisi. Kuzey Hunlar zamanımız Moğolların yerleştiği topraklarda ikamet ediyorlardı". ("Kratkiye svedeniya o çernih tatarah Pen Di-ya i Süy Tini" (Lin kun-i ve N. Ts. Munkuyev'in Yayını), - "Problemy vostokovedeniya". 1960, No: 5, s. 145.

⁷² Aynı yer, s. 136.

⁷³ P. M. Melioranskiy, *Kratkaya grammatika kazak-kirgizskogo yazıka* (Kazak-Kırgız Türkçelerinin Kısa Grameri), Ç. I. Fonetika i Etimologiya, St. Petersburg, 1894, s. 3. prim.1.

⁷⁴ N. A. Aristov, *Zametki ob etničeskom sostave tyurkskih plemen i narodnostey i svedeniya ob ih çislennosti* (Türk Kavim ve Halklarının Etnik İçeriği ve Sayıları Hakkında Notlar), - JS. Gol.6.Vıp. 3-4. 1896, s. 394.

⁷⁵ Yudahin, 494.

⁷⁶ Budagov, II, 44, Radloff, II, 141.

⁷⁷ Radloff, II, 140. bkz. H. Vambery, *Das Türkenvolk in seinen ethnologischen und ethnographischen Beziehungen*, Lpz., 1886, s. 385; Xavier de Planhol. Noirs et blancs: sur un contraste social en Asie Centrale, - JA. T. 255, No: 1, 1967, s. 107-116.

⁷⁸ Yudahin, 346; DTS, 423; İ. V. Kormuşin, *Leksiko-semantičeskoye razvitiye korniya -qa v altayskih yazıkah* (Altay Dillerinde Leksik-Semantik Açından -qa Kökünün Gelişimi), - Tyurkskaya leksikologiya i leksikografiya. M. 1971, s. 16-17.

⁷⁹ Malov, PDTP, 411; DTS, 423.

⁸⁰ DTS, 108.

⁸¹ DTS, 169.

'Büyükbaş hayvan' anlamındaki *qara* kelimesi, *jilqi qara* tamlamasında da kullanılmaktadır⁸². Mesela; Kaz. *iri kara mal* 'büyükbaş hayvan' demektir.

Qara (aynı Buryat. *hara*, Moğ. *har* gibi) 'topluluk', 'çokluk', 'belirsiz genelleme' anlamlarını ifade etmektedir: *qara qamay* 'tüm', 'birlikte', 'bütün'⁸³; Türkçe *kara kamığı* 'halk'⁸⁴; Tat. *keşe kara* 'kimse', 'insanlar'⁸⁵; Yakut. *kici-hara buol-* 'insan ol-', 'birey ol-'⁸⁶: *keşe ~ kişi ~ kişi* 'insan' demektir.

Bir özelliği, niteliği pekiştirme sözcüğü olarak *qara* kelimesi:⁸⁷ *adım ölgüş kara çadam kaldım* 'atım ölünce tamamen yaya kaldım'⁸⁸, Tat.: *kara jeyeu* 'tamamen yalın', 'her şeysiz', 'hiçbir şeysiz' demektir.

Ak (Türkm. a:k, Azer. ağ) kelimesi Türk lehçelerinde şu anlamlarda kullanılmaktadır: **1)** 'beyaz'; **2)** 'temiz', 'lekesiz', 'masum', 'dürüst', 'doğru', 'güzel', 'muhteşem', **3)** 'boz' (at cinsi); **4)** 'beyazlık', 'ak (gözün, yumurtanın akı)'; **5)** 'akçıl gözbebeği'; **6)** 'süt ürünleri'⁸⁹.

Ak kelimesi, aynı *kara*, *kök*, *sarı(g)* kelimeleri gibi bir unsur olarak kullanılmaktadır:

1) Özel adlarda: *Ak Buga*, *Ak Muhammed*, *Ak Taş*, *Ak Arıg* vb.

2) Etnonimlerde: *ak koyunlu*, *ak Nogay*, *ak Nayman*, *ak kalmak* vb.

3) Coğrafik adlarda (hidronim ve oronimler): *Ak Deniz* 'Akdeniz', *Ak Darya* (Zarafşan nehrinin kolu), *Agizel* (Beyaz nehir, Başkurdistan); *Ak Kerman*, *Ak Qurgan*; *Ak tau* (ayrıntılı olarak bkz. *Radloff Sözlüğü*, I, s. 88-95).

4) Sosyal terminolojide: *ak* 'asil', "*ak süyek*" ifadesi *qara* 'avam halk' ifadesinin zıt anlamlısıdır (yukarıda bkz.).

5) Kuş, hayvan, balık, yiyecek, gıda malzemeleri, kap kacak adlarında (bkz. *Radloff Sözlüğü*, I, s. 90-92).

'Akan', 'hızlı akan' anlamındaki *ak* kelimesi (karşılaştırınız: *ak-* 'akmak', 'akıp gitmek'), coğrafi isimlendirmeleri ifade eden tamlamaların içerisinde yer almıştır: *ak qum*

⁸² DTS, 267.

⁸³ DTS, 424.

⁸⁴ Derleme Sözlüğü, VII, 2645.

⁸⁵ *Tatarsko-russkiy slovar* (Tatar Türkçesi-Rusça Sözlük), Moskva, 1966, s. 250; bkz. Radloff, II, 141; Clauson, 644; Pavet de Courteille, *Dictionnaire Turk-Oriental*, P. 1870, s. 396.

⁸⁶ Pekarskiy, 3329.

⁸⁷ Cirtautas, § 13.

⁸⁸ N. F. Katanov, *Opıt issledovaniya uryanhayskogo yazıka* (Uryanhay Dili Araştırma Denemesi), Kazan, 1903, s. 808.

⁸⁹ Anlamları ve fonetik varyantları hakkında ayrıntılı olarak bkz. Budagov, I, 66-67; Radloff, I, 88-96; Sevortyan, 11-117; DTS, 48; Nacip, 40; Yudahin, 37; Cirtautas, § 17-27; Doerfer, II, 84-85.

'barkan kumlar', *aş su* 'dağlardaki karların erimesiyle beslenen nehirler'⁹⁰ demektir. Barthold bu konuda şunu söylemiştir: "Normalde nehir ayrımı yapılırken, onun doğal yatağında akan kısmına *Aksu* veya *Ak-Darya*; suni kanalına ise *Karasu* veya *Kara-Darya*" denir⁹¹. Karşılaştırınız: *aşsay* - küçük çayların adları (say < çay 'küçük nehir'); *Aşdala* 1) Kazakistan'daki birçok bozkırın adı, 2) İli nehrinin doğu kıyısı boyunca uzanan barkan kumlu alandır. Ye. Koyçubayev'e göre bu durumda *aş* kelimesi, 'yemlik ot', *dala* ise 'bozkır' anlamındadır ve böylece bu tamlama "yemlik otlulu bozkır" anlamına gelmektedir⁹². Ancak bilinen Türkçe sözlüklerin hiç birinde *aş* kelimesi, 'yemlik ot', 'yem' anlamında kullanılmamıştır. *Aşdala* kelimesi, 'barkan kumlu alan' anlamına geldiğine göre, bu tamlamada *aş* kelimesi 'akan', 'akıcı', 'barkan' anlamlarına gelmektedir; yani 'hareketli kumlu olan bozkır' demektir.

Türk lehçelerinde *aş* kelimesi *batıyı*, *batı* yönünü ifade etmede kullanılırdı. Türkiye Türkleri, *Akdeniz'i* 'Batıdaki denizi' ifade etmede kullanıyorlar⁹³; Hazar denizinin Türkçe adlarından biri ile karşılaştırınız: *Aş Deniz* 'Beyaz ~ Batı denizi'⁹⁴; muhtemelen, aynı sebepten dolayı Rus çarları (ilkın Moğol ve Türklerde) 'Beyaz çarlar'; yani 'Batı çarları' olarak adlandırılırdı⁹⁵.

Muhtemelen, Beyaz Rusya adı Rusya'nın batı toprakları, "XIII-XIV. yüzyıllarda Tatar-Moğollar ve Litvanya derebeylerinden bağımsızdı"⁹⁶. Demek ki Türkçe *Aş*, 'beyaz-batı (batılı)' ile bağlantılıdır⁹⁷.

⁹⁰ A. N. Kononov, *O semantike slov 'kara' i 'ak' v tyurkskoy geografiçeskoj terminologii* (Türk Coğrafya Terminolojisinde 'ak' ve 'kara' Sözcüklerinin Semantiği Hakkında), s. 83-85.

⁹¹ V. V. Barthold, *Aksu*, - Soçineniya, T. 3, s. 316, *İslam Ansiklopedisi*, 4. İstanbul, 1941, s. 274.

⁹² Koyçubayev, s. 22, 24.

⁹³ "Mais, quelle que soit l'origine première - antérieure à l'installation des Osmanlis en anatolie - du terme "Mer Noire", sa combinaison ultérieure avec, le terme purement turc "Mer Blanche", est évidemmet d'ordre cosmologique, à moins d'une double coïncidence beaucoup moins vraisemblable que l'explication naturelle Mer Blanche (Ak deniz) -mer de l'ouest de meme que Ak Padishah (le Padichah Blanc) est l'empereur de l'ouest" (Saussur, s. 31-32). Akdeniz'in farklı adlandırılmaları hakkında bkz. *İslam Ansiklopedisi*, 3. cilt, İstanbul, 1941, s. 233.

⁹⁴ Hasanov, s. 6.

⁹⁵ "L'homologie est évidante entre ce nom de tsar blanc. Donné par les Mongols à l'empereur de l'ouest et celui de mer Blanche donné par les Turcs à ala mer de l'ouest" (Saussur, s. 34).

⁹⁶ *Sovetskaya istoričeskaya entsiklopediya* (Sovyet Tarih Ansiklopedisi), T. 2, stb. 212. "Belaya Rus' (Beyaz Rusya) adı dışında eskiden beri 'Çernaya Rus' (Kara / Siyah Rusya) adı bilinmekteydi. Polotsk Knezliği'nin güney-batı kısmında yer alan bölge bu adı taşımaktaydı. Bu toprak sonradan Beyaz Rusya'ya katılmıştır. Belaya Rus ve Çernaya Rus terimlerinin etimolojisi hala tam olarak bilinmemektedir. XVI. yüzyılda Polonyalılar Beyaz Rusya'ya 'Çernaya Rus', Büyük Rusya'ya ise 'Belaya Rus' derlerdi" (N. S. Derjavin, *Proishojdeniye russkogo naroda* (Rus Halkının Kökeni), Moskva, 1944, s. 119-120; 'Belaya Rus' Adını Açıklama Denemeleri Hakkında bkz. s. 120-121). Prof. Solovyev'un görüşüne göre (Velikaya, "Malaya i Belaya Rus" - *Voprosi istorii*, 1947. No:7, s. 23), Belaya Rus terimi doğu kökenlidir ve 'bağımsız, büyük ve aydın ülke' anlamına gelir, onun zıt anlamlısı Çernaya Rus ise (zamanında Litvanya Rusyası bu adı taşımaktaydı) 'bağımlı, küçük ülke' anlamındadır. "XV. yüzyılda Velikaya Rus (Büyük Rusya) Belaya Rus (Beyaz Rusya) ile aynı anlamdaydı (s. 34); bkz. Fasmer, I, 149.

⁹⁷ Bkz. O. N. Trubaçev, *Ranniye slavyanskiye etnonimi - sviğeteli migratsii slavyan* (Erken Slav Etnonimler - Slav Göçlerinin Tanıkları), - Vya. 1974. No: 6, s. 51, prim. 4.

Ancak “siyah” ve “beyaz” kelimelerinin birçok halk tarafından yaygın olarak kullanılması burada renk adlarındaki çok anlamlılıkla ilişkilidir.

Türkiye Türkçesi ağızlarında ilk unsuru *ak*, *ağ* ‘beyaz’, *akça*, *akçe*, *akçe* ‘beyaz’, *akça pakça*, ikinci unsuru ‘rüzgâr’ anlamına gelen tamlamalar çok yaygın görülmektedir: *ak yel*, *ağ yel*, *akça yel*, *akçe yel*, *akça rüzgâr*, *akça rüzgâr*. Kullanım yerlerine göre böyle tamlamalar ‘güney, batı, doğu, kuzey-batı veya kuzey rüzgârı’ kavramlarını ifade etmektedir⁹⁸; karşılaştırınız: *Akça kanat* ‘güneyden esen ve sıkça karı getiren rüzgâr’ (Maraş bölgesi). Kırgız Türkçesinde *ak* ‘beyaz’ kelimesinin eş anlamlısı, *kuba* ‘beyaz’, ‘açık (soluk)’, ‘kül rengi’ kelimesidir: *kuba şamal* ‘kuru rüzgâr’ (Yudahin, 435). Kuman(lar) etnonimi ve Kuzey Kafkasya’daki iki nehrin adı - Kuban ve Kuma nehirleri, *kuba* > *kuban* ~ *kuman* kelimesi ile ilişkilidir⁹⁹.

Çağdaş Türk lehçelerinde *kök* ~ *gök* kelimesi şu anlamlarda kullanılmaktadır:

1) ‘lacivert’, ‘mavi’, ‘gök mavisi’, ‘açık yeşil’, ‘mavimsi’, ‘körpe yeşillik rengi’, ‘boz’, ‘kül rengi’.

2) ‘gök’, ‘körpe ot’, ‘yeşillik’, ‘çayır’¹⁰⁰.

Bazen *kök-gök* kelimesinin eş anlamlısı olarak *yaşıl* ‘yeşil’, ‘mavi’ kelimesinin kullanıldığını görmekteyiz¹⁰¹.

Kök kelimesi, aşağıdakilerin ilk unsuru olarak kullanılmaktadır:

1) *Özel adlarda*: Kök taş, Kök böri vb.

2) *Etnonimlerde*: Kök Türk vb.

3) *Coğrafya adlarında (hidronim ve oronimler)*: *Kök* ~ *Gök-su* (Orta Asya’da ve başka yerlerde birçok nehir bu adı taşıyor); *Kokçetav* (< kök + çe - tau ‘Lacivert ~ Mavimsi dağ’) vb.

4) *Kuş, hayvan ve bitki adlarında*.

Türkiye Türkçesi ağızlarında *gök yel* tamlamasındaki *gök* kelimesi şu anlamlarda kullanılmaktadır: 1) ‘kuzey-doğu rüzgârı’, 2) ‘kuzey-batı’ veya ‘batı rüzgârı’, 3) ‘güney rüzgârı’; ancak *Gök yeli* tamlaması yanında ‘tüm yönlerin rüzgârı’ anlamı verilmiştir¹⁰²; karşılaştırınız: *ak yel* (yukarıda bkz.).

⁹⁸ *Derleme Sözlüğü*, I, 146, 165.

⁹⁹ A. N. Kononov, *K etimologii etnonimov kıpçak, kuman, kumık* (Kıpçak, Kuman ve Kumuk Etnonimlerinin Etimolojisine Dair), - UAJ. Bd 48. 1976, s. 159-166.

¹⁰⁰ Anlamları ve fonetik varyantları hakkında ayrıntılı olarak bkz. Budagov, II, 157-158; Radloff, II, 1218, 1221; Sevortyan; Yudahin 417; Nacip, 652; Cirtautas, § 66-74; Doerfer, III, 640-642.

¹⁰¹ DTS, 246; Cirtautas, § 43.

¹⁰² *Derleme Sözlüğü*, VI, 2139.

Beyaz, mavi gibi renk sembollerinde iki kavim birliğinin ifade edildiği bellidir: Altın Ordu bazı kaynaklarda Mavi Ordu (~ Kök Ordu), Altın Ordu hanının soyundan gelenlerin mülkiyeti ise 'Beyaz Ordu' (~ Aşk Ordu) olarak adlandırılırdı. Ama bazı tarihî vaka nâmelerin müellifleri, Ordu hanı torunlarının ulusunu, *Mavi Ordu* (~*Kök Ordu*) olarak adlandırılırlardı¹⁰³.

Bu konudaki en yeni araştırmalara göre, XIV. yüzyılın sonu - XV. yüzyılın başında Cüçi ulusunun sol kanadını *Kök-Ordu*, sağ kanadını ise *Ak-Ordu* diye adlandırmak gerekir¹⁰⁴. Bunun yanı sıra "Gerçekten Kök-Ordu'yu batıda değil de doğuda, daha doğrusu Yayık nehrinin arkasında, Ak-Ordu'yu ise Saray şehri yakınlarında aramak gerekir"¹⁰⁵; yani *batıda* aramak gerekir.

Yukarıda söylenenlerden kuvvetle muhtemel şu sonucu çıkartabiliriz: *kök* → 'doğu', *aşk* → 'batı' anlamına gelmektedir.

Kök kelimesinin 'doğu - doğulu' anlamına geldiği ile ilgili eski Türkçe yazılı eserlerden alınmış pek çok kanıt vardır. Mesela; Moğol bozkırının doğusunda yerleşen "Ötüken yerinde"¹⁰⁶ ("Doğu Hagay'ın ormanlık dağ alanlarından biri) yaşayan Türkler *Kök Türk*, 'Doğu Türkler' adını taşıyorlardı¹⁰⁷. Bir eski Türkçe mani metninde *Kökmen-dag* tamlamasında geçmektedir. Bu dağ tam da güneşin doğduğu yerde; yani doğuda bulunmaktadır¹⁰⁸. Cengiz han, eski Türklerin geleneğini devam ettirerek kendi halkını *Köke Mongol* diye adlandırmıştır. Çünkü onların büyük çoğunluğu *doğuya* yerleşmişti¹⁰⁹.

Konstantin Bagryanorodny bu konuda şunları söylemiştir: "Dnyester nehrinin sağ kıyısında boşalmış kentler vardı: ilk kentin adı Peçeneklerce *Beyaz* diye adlandırılırdı, çünkü taşları beyaz gibi görünüyordu"¹¹⁰. İdrisi'nin yazısında "(burada) ilk hecede "Ak", 'beyaz' olarak okunur. Belki de İdrisi, Peçeneklerden (veya Polovetslerden) kalma Belgorod ("Beyaz şehir") adını esas almıştır. Konstantin Bagryanorodny ise

¹⁰³ Barthold, *Dvenadsat lektiy po istorii turetskih narodov Sredney Azii* (Orta Asya Türk Halkları Tarihi Boyunca On İki Ders), - Soçineniya. T. 5. Moskva, 1968, s. 138-139.

¹⁰⁴ G. A. Fedorov - Davıdov, "Anonim İskandera" i terminu "Ak-Orda" i "Kök-Orda" ("İskender Anonimi" ve "Ak Orda" ve "Kök Orda"), *İstoriya, arheologiya i etnografiya Sredney Azii*, Moskva, 1968, s. 229.

¹⁰⁵ T. İ. Sultanov, *O terminah Ak-Orda, Kök Orda i Yüz Orda* (Ak Orda, Kök Orda ve Yüz Orda Terimleri Hakkında), - İAN Kaz SSR. Seriya obşestvennaya. 1972. No: 3, s. 72.

¹⁰⁶ S. G. Klyaştorıny, *Drevnyurkskiye runičeskiye pamyatniki kak istočnik po istorii Sredney Azii* (Orta Asya Tarihi Boyunca Kaynak Olarak Eski Türk Runik Abideleri), Moskva, 1964, s. 34.

¹⁰⁷ O. Pritsak. Qara, s. 21-22; L. Bazin, *Les calendriers turcs anciens et medievax*. Lille, 1974, s.114.

¹⁰⁸ Gabain. Vom Sinn, s. 114.

¹⁰⁹ Gabain. Vom Sinn, s. 115. Karşılaştırmız: "...les Mongols orientaux portaient le nom de Mongols Bleus (bleu azure ou vert clair = Est) au temps de Gengis khan" (Saussur, s. 34).

¹¹⁰ B. A. Ribakov, *Russkiye zemli po karte İdrisi 1154g.* (1154 yılı İdrisi Haritasına Göre Rus Toprakları), s. 18.

Belgorod'un Yunancadan tercümesini vermiştir"¹¹¹. Bu böyle ise Peçenekler (veya Polovetsler) bu şehri *Beyaz* olarak sadece tek bir nedenle adlandırmış olmalıdırlar: O da *batıya* yerleştiği içindir.

Ortak Türkçe *sarıg* ~ *sarık* ~ *sarıh* > *sarih* (~ *sar*) 'sarı', 'soluk', 'sarı kızıl', 'sarışın', 'kızıl doru' (at hakkında); 'yumurtanın sarısı', 'safra', 'sarılık'¹¹² kelimesi; Çuv. *sarā* 'sarı'; *şura*, *şora*, *şur*, *şor* 'beyaz'¹¹³; Moğ. *şar*, Buryat. *şara* 'sarı', 'sarışın', 'benekli (at)' demektir.

Türk lehçelerinde *sarıg*, *sarık*, *sarih*, *sarı* kelimesi de çok yaygın kullanılmaktadır:

1) *Etonimlerde*: *Sarı-Kıpçak*, *Sarı-Uygur*, *Sarık* (Türkmen kabilesi), *Sarıhlar* (Sagay kemiği); *Altı Sarı*, *Ceti Sarı* (Kırgız soyları)¹¹⁴ vb.

N. A. Aristov'un, etnonimlerin içinde yer alan *sarı* 'kızıl sarı', 'sarışın' kelimesinin Türklerin Dinlinlerle karıştığına işaret etmektedir diye bir tahmini vardır¹¹⁵. "Sarı kemiği (Bugularda serik); yani sarı - Yenisey Kırgızlarda esas soyları teşkil eden kemiktir (ceti sarı, altı sarı). Aynı zamanda bütün Türk kavimleri tarafından kutsal sayılmaktaydı, çünkü bu durum Türklerin Dinlinlerle yoğun karışımını göstermektedir"¹¹⁶.

2) *Toponimlerde*: *Sarıgaç*, *Sarıkamuş* vb¹¹⁷.

Volga nehrinde ünlü kent olan Saratov kentinin adı genelde Türkçe *sarı taw* 'sarı ya da beyaz dağ' kelimesine dayandırılırdı¹¹⁸. K. Menges'in görüşüne göre bu kabul edilemez. Çünkü buna iki delil engeldir: **a)** Rusçada orta hecede vurgunun bulunması – *Sarátov*, **b)** *Sarı* kelimesindeki /ı/ sesinin /a/ sesine dönüşmesi için herhangi bir fonetik sebebin olmayışıdır. Menges bu yer adını, Farsça *sar* 'baş', 'başlangıç' kelimesiyle açıklamıştır¹¹⁹.

¹¹¹ Aynı yer.

¹¹² Anlamları ve fonetik varyantları hakkında ayrıntılı olarak bkz. Budagov, I, 686; Radloff, IV, 319-320, 322; DTS, 488; Yudahin 637; Doerfer, III, 220-221.

¹¹³ V. G. Yegorov, *Etimologičeskiy slovar çuvaşskogo yazıka* (Çuvaş Türkçesinin Etimolojik Sözlüğü), Çeboksarı, 1964, s. 339.

¹¹⁴ N. Bravin, İ. Belyayev, *Ukazatel plemennih imen k statye N. A. Aristova "Zametki ob etničeskom sostave tyurkskih plemen i svedeniya ob ih çislennosti"* (N. A. Aristov'un "Türk Kavim ve Halklarının Etnik İçeriği ve Sayıları Hakkında Notlar" makalesinde kavim adları dizini), - ZİRGO. T. 28. Vıp. 2. St. Petersburg, 1903, s. 23; K. Ş. Şaniyazov, *K etničeskoj istorii uzbekskogo naroda* (Özbek Halkının Etnik Tarihine Dair), Taşkent, 1974, s. 29-30.

¹¹⁵ N. A. Aristov, "Zametki ob etničeskom sostave tyurkskih plemen i svedeniya ob ih çislennosti" ("Türk Kavim ve Halklarının Etnik İçeriği ve Sayıları Hakkında Notlar"), - JS. God.6.Vıp. 3-4. 1896, s. 322-323, 348.

¹¹⁶ Aynı yer, s. 397. V. V. Barthold'a göre bu görüş ilgi çekicidir.

¹¹⁷ Ayrıntılı olarak bkz. D. İsayev, *Slovo "sarı" v kirgizskih toponimah* (Kırgız Yer Adlarında "Sarı" Kelimesi), İAN Kirg SSR. 1970, No: 3, s. 86-91; Koyçubayev, s. 190-193.

¹¹⁸ Fasmer, III, 560-561.

¹¹⁹ K. H. Menges, *Altajische Wörter in Russischen und ihre Etymologia*, - "Zeitschrift für Slavische Philologie", Bd 37. H. I. 1973, s. 13.

Ancak *Saratov* yer adının ilk unsuru Çuvaş Türkçesinde *sarā* 'sarı' olduğunu düşünürsek, Menges'in itirazı kesinlikle geçersiz olur.

Eski zamanlarda bazı Türk lehçelerinde, örneğin Hazar Türkçesinde, belki de Bulgar Türkçesinde de, *sarı(g)* kelimesi, *sar* biçiminde 'beyaz' anlamına geliyordu (aynı çağdaş Çuvaş Türkçesinde olduğu gibi, yukarıda bkz.). Hazar kalesinin adı da bunu kanıtlamaktadır: *Sarkel* < *sar* + *kel* (< Orta Farsça *gil* 'ev'¹²⁰; Karşılaştırınız: Çuvaş Türkçesinde *kil* 'ev' demektir). "Kazar (yani; Hazar) dilinde Sarkel, Belgorod (Beyaz Kent) ile aynı anlamdadır"¹²¹. Konstantin Bagryanorodny, *Sarkel* kelimesini Yunanca *Aspron hospition* 'beyaz ev' olarak tercüme etmiştir. Arapların coğrafi kaynaklarında bu kale, *al-Beyda* 'Beyaz', Rus vakanüvislerinde *Belaya Veja*; yani 'Beyaz Kale' olarak adlandırılmıştır. "... Don nehri kıyılarındaki eski Hazar kalesinin adı Sarkel (Beyaz Kale, Weisses Haus) Çuvaş Türkçesinde *şura*, *şora* 'beyaz' ... ve *kil* 'ev' kelimeleri ile anlatılmaktadır; yani *şir kil*, *şor kil* 'beyaz ev'¹²² demektir.

Sarkel kalesi, Hazarlar tarafından batı yönünden gelen düşmanlara karşı savunmak ve Hazarların batı ve kuzey-batı topraklarında zayıflamış pozisyonlarını kuvvetlendirmek için inşa edilmiştir¹²³.

Hazar devletinin başkenti, Volga nehrinin aşağı kesimlerinde yerleşen *İtil* şehri idi. Türkler bu şehre *İtil* ~ *İdil* ~ *İdel* ~ *Etil* ~ *Edil* ~ *Atıl* 'büyük nehir' derlerdi. İtil şehrinin üç (başka verilere göre iki) bölgesinden biri *Saraşen* ~ *Sargış* ~ *Sarıgışın* ~ *Sarıgışın* diye adlandırılırdı, "bu adın Arapça eşdeğeri *al-Beyda* - Beyaz (kent) olabilir"¹²⁴. İtil şehrinin bir bölgesinin adı iki kelimeden oluşmuştur (karşılaştırınız: *Sar-kel*): *sar* 'beyaz' + küçültme eki (-*şen*, -*gış*, -*şın*, -*şin*); yani 'bembeyaz' anlamına geliyor (karşılaştırınız: Arapça *al-Beyda*), bu da bize İtil kentinin bu bölgesinin batı tarafında yerleştiğini düşündürüyor.

Bütün bu söylenenlerden anlaşılıyor ki, *aç* ve *sar(ı)* 'beyaz' kelimeleri kozmogonik kullanımda 'batı (batıdaki)' anlamında kullanılmaktadır.

O. Pritsak, Runik abidelerde geçen *türk sir bodun* kavim adını, "Die Weissen - d. h. die West-Türken"¹²⁵; yani *Beyaz* veya *Batıdaki Türkler* olarak tercüme etmiştir. Bu açıklama muhtemelen *sar* = *sar* 'beyaz' (yukarıda bkz.) tahminine dayanmaktadır.

¹²⁰ K. Czeglédy, *Sarkel an Ancient Turkish Word for 'House'* (Indiana University Publication, Urallic and Altaic Series. Vol. 23), s. 23-31.

¹²¹ *Kratkoye opisaniye vseh sluçayev, kasayıışıhsya do Azova* (Azov'a Dair Bütün Durumların Kısa Tanımlaması), İz. 3. St. Petersburg, 1882, s. 45.

¹²² N. İ. Aşmarin, *Materialı dlya issledovaniya çuvaşskogo yazıkı* (Çuvaş Türkçesi Araştırmaları için Malzemeler), Kazan, 1898, s. XXX; V. G. Yegorov, *Etimologičeskiy slovar çuvaşskogo yazıkı* (Çuvaş Türkçesinin Etimolojik Sözlüğü), s. 339.

¹²³ M. İ. Artamonov, *İstoriya hazar* (Hazar Türklerinin Tarihi), Leningrad, 1962, s. 299.

¹²⁴ Aynı yer, s. 394-395.

¹²⁵ O. Pritsak. Qara. s. 22.

Sarıg Yugur (< *Uygur*) etnonimi içerisindeki *sarı(g)* kelimesi, aynı onun Moğolca eşdeğeri olan *şira* (*Şira Yugur*)¹²⁶ gibi Çuvaş Türkçesi *Şurā*, *Şora* ile karşılaştırmak gerekir, çünkü kuvvetli bir tahmine göre¹²⁷, *Sarıg Yugurlar*, Çuvaş Türkçesine yakın olan Türk dilini konuşuyorlardı ve Çin'in kuzey-batısında ikamet ediyorlardı (en azından XI. yy. itibaren), buna göre *Sarıg Yugur* etnonimi, "batıda yaşayan Uygurlar" anlamına gelebilir.

Çin kaynakları *Sarıg Yugurları*, "Sarışın Uygurları" (*sarıg* kelimesinin en yaygın anlamına istinaden) diye adlandırıyorlardı. Bu Rasonyi'ye göre onların damarlarında Hint-Germen kanının, Toharların kanının akmasıyla anlatılabilir¹²⁸; N. A. Aristov'un görüşü ile karşılaştırmamız (yukarıda bkz.).

Sarı kelimesi coğrafya adlarında da görülmektedir: *Sarı kum* - Mahaçkale (Dağıstan) yakınındaki barkan kumlar; *Sarı işikotrau* - güney yönünden Balhaş gölüyle bitişen barkan kumlar; karşılaştırmamız: *aç kum*.

Kazakistan yer adları araştırmacısı Ye. Koyçubayev, Kazak yer adlarındaki *sar*, *sarı* kelimesini 'geniş', 'engin', 'ferah' anlamlarıyla açıklamaktadır¹²⁹. Bilinen Türkçe sözlüklerde bu anlam kaydedilmemiştir, oysa *sarı dala* tamlaması Budagov'da (I, 686) 'uçsuz bucaksız bozkır', Radloff'ta 'kuru (susuz) bozkır' (Radloff, IV, 319), Kırgız. *sarı talaa* 'ıssız bozkır', 'çöl' (Yudahin, 694); karşılaştırmamız: *sarı talaa* 1) 'sararmış bozkır', 2) 'sonbahar bozkırı' (Yudahin, 637) olarak kayıtlıdır.

Bu kelime "büyük" anlamıyla Kırgız Türkçesinde *sarı jol* 'büyük yük ya da büyükbaş hayvan geçirme yolu' tamlamasında geçmektedir (*kara jol* 'tekerlekli araç yolu' ise farklıdır)¹³⁰; karşılaştırmamız: *mizdey sarı talaa* 'dümdüz ve geniş bozkır'¹³¹; karşılaştırmamız: Kırg. *sarı şamal* 'soğuk rüzgar'¹³² (belki de batı rüzgarıdır?!); Kazak. *sarı ayaz* 'şiddetli soğuk'¹³³.

Kızıl 'kırmızı'¹³⁴ - fiilden türemiş *kız (< *kız+ -z) 'kırmızı' sıfatının + -gıl ~ -kıl küçültme ekini almış biçimidir. Karşılaştırmamız: *kız-gılt*, *kız-gıltım*¹³⁵.

Kızıl kelimesinin lehçelerdeki kullanımı da şöyledir:

¹²⁶ S. Ye. Malov, *Yazık jeltih uygurov. Teksti i perevodı* (Sarı Uygur Türklerinin Dili. Metin ve Çeviriler), Moskva, 1967, s. 3; E. R. Tenişev, *Stroy sarıg-yugurskogo yazıka* (Sarıg-Yugur Türkçesinin Yapısı), Moskva, 1976, s. 3-4.

¹²⁷ J. Hamilton, *Toquz-Oyuz et On-Uygur* - JA. T. 250. No: 4, 1962, s. 33.

¹²⁸ L. Rasonyi, *Les Turcs non-islamises en Occident*, - PhTE, T. 3, s. 11-12.

¹²⁹ Koyçubayev, s. 190-192.

¹³⁰ Yudahin, 637.

¹³¹ Yudahin, 526.

¹³² Yudahin, 900.

¹³³ N. İ. İliminskiy, *Kirgizsko-russkiy slovar* (Kırgız Türkçesi-Rusça Sözlük), Orenburg, 1897, s.7

¹³⁴ Anlam ve fonetik varyantlar için bkz. Budagov, II, 55; Radloff, II, 826-828; Pekarskiy, 1437-1438; Yudahin, 478; Nacip, 626; Cirtautas, § 29, 37; Doerfer, III, 469-470.

¹³⁵ Karşılaştırmamız: Cirtautas, § 30; Doerfer, III, 470.

1) Etnonimlerde (çok nadir!): *qızillar*, *qızıl burk*, *qızıl qurt*¹³⁶

2) Toponimlerde: *Qızılbalıq* (Kazakistan'ın Taldı-Kurgan ilindeki nehir), *Qızılsu* (Kazakistan ve birçok başka yerdeki nehirlerin adı).

Ye. Koçubayev'e göre *qızıl* kelimesinin, *qısıl* 'kısık', 'dar'¹³⁷ anlamı da vardır. *Qızıla-uz*, Alatau'nın Zailiy ve Cungar'daki kanyonların adıdır. "Dar kapı"¹³⁸.

Birçok kum çölüne ad olan *qızıl qum* tamlaması (en geniş çölde Seyhun nehrinin ortalarında) içerisindeki *qızıl* kelimesi, Ye. Koyçubayev'e göre 'ince', 'hafif' kum anlamına gelmektedir. Bu da *qara qum* 'katmanlı, sık, yoğun, kalın, belirgin, fark edilebilir'¹³⁹ tamlamasının zıddıdır (bu anlamların kaynağı belirtilmemiştir), *qızıl özek* - "ba-yağı uzun kirişler, oluklar", bunu Koyçubayev "kırmızı oluk; yani kırmızı renkli kalıntıları olan oluk" olarak tercüme etmiştir¹⁴⁰, karşılaştırınız: *qızılsu* "kırmızı su"¹⁴¹ demektir.

A. Von Gabain'e göre, galiba Çin geleneğine uygun olarak, *Qizil-qum die Wüste südlich*¹⁴²; yani güney (güneyde yerleşen) çöl demektir.

Qızıl kelimesi Türk coğrafya adlandırmalarında yön (güney yönünü) ifade etmek için (galiba ?) kullanılmamıştır: bu kelimenin 'güney', 'güneydeki' gibi anlamlarının bulunduğunu ispatlayan hiçbir örnek yoktur.

Ala (~ *alū* ~ *alıg* ~ *alak*) 'alacalı', 'benekli', 'çizgili'¹⁴³; Moğol lehçelerinde (aynı anlamda) - *alag*, Tunguz-Mançu dillerinde - *ala* ~ *alaγ*¹⁴⁴ demektir. Devamındaki semantik gelişimde bu kelime yeni anlam kazanmıştır (benzerliğe dayanan semantik gelişim): 1) 'beyaz leke şeklindeki deri hastalığı', 'cüzzam', 2) 'anlaşmazlık', 'uyuşmazlık', 'kavga', 3) 'kötü niyet', 'entrikalar', 4) 'sahtekârlık', 5) 'görünen', 'belirgin', 'seçkin' (insan hakkında)¹⁴⁵, 6) 'boşluk', 'seyreltilmiş (ekinler hakkında)'.

Bu kelime bitki ve hayvan adlarını ve coğrafik adları ifade eden tamlamalarda¹⁴⁶ da kullanılmaktadır: *ala bata* ~ *bota* ~ *buta* 'kazayağı otu', Türkm. *ala tiken* 'devedikeni',

¹³⁶ Aristov, s. 345, 352, 378, 385.

¹³⁷ Koyçubayev, s. 160.

¹³⁸ Aynı yer.

¹³⁹ Koyçubayev, s. 160.

¹⁴⁰ Aynı yer.

¹⁴¹ Aynı yer.

¹⁴² Gabain. Vom Sinn, s. 114.

¹⁴³ Radloff, I, 351-352; Budagov, 1,78; Yudahin, 44; Nacip, 44-45; Sevortyan, 129-130; DTS, 32-33; Doerfer, II, 95-97.

¹⁴⁴ *Sravnitelny slovar tunguso-mançurskih yazıkov* (Tunguz-Mançu Dillerinin Karşılaştırmalı Sözlüğü), Leningrad, 1975, s. 27.

¹⁴⁵ Yudahin, 44.

¹⁴⁶ Geleneksel gramerde kelime grubu biçiminde üst başlıkta ele alınan terimin *asıl unsur* ve *yardımcı unsur* ilişkisini iyi karşılayamadığını düşünmekteyiz. Dolayısıyla *birleşik kelime* terimi yerine -Türk dilinin bir tamlama dili olması münasebetiyle- *tamlama* terimini kullanmayı tercih ettik.

Türkm. *ala göz* 'Türkmen banotu', Tat. *ala bay* 'sarı papatya', Tat., Uyg. *ala buğa*¹⁴⁷ 'levrek', Kırg. 'alabalık', Tat. *ala balıg* 'beyaz balık', Uyg. 'alabalık'; Tat., Uyg. *ala karga* 'gri karga', Tat. *ala kar* 'yer yer erimiş ilk bahar karı', *ala çapkun* 'kar ve yağmurlu rüzgar' (Radloff, I, 352), *ala jar* 'kısmen ormanlık yer' (Radloff, I, 351), Kırg. *ala too* 'karlı dağlar', 'ebedî karlı dağlar' (Yudahin, 749) > Alatau¹⁴⁸ demektir.

Uyg. *ala köz* 'sevmeyen', 'dostluk kurmayan' (Nacip, 45); Özb. *ola kûz* 'patlak gözlü'; Azer. *ala göz*, Kumık. *ala köz* 'gri gözlü'¹⁴⁹ demektir.

Türkiye Türkçesinde *alagöz*: 1) Cesur, yiğit, 2) Korkak (Derleme Sözlüğü, 1, s. 187); yani birbirine zıt iki anlam; 'cesur' anlamındaki *ala gözlü* tamlamasına, "Kitab-ı Dedem Korkut"ta rastlanmaktadır.

Ala kelimesi küçültme eki almış biçimiyle *alaça ~ alaca ~ alaşa ~ alasa* 'çizgili pamuk kumaş türü', 'saf çizgili kumaş'¹⁵⁰ de kullanılmaktadır.

KISALTMALAR VE KAYNAKÇA

- Budagov → BUDAGOV, L. (1869-1871), *Sravnitelnyy slovar turetsko-tatarskih nareçiy* (Türk-Tatar Ağzıları Karşılaştırmalı Sözlüğü), T. I. St. Petersburg; T. 2 St. Petersburg.
- Cirtautas → LAUDE-CIRTAUTAS, İ. (1961), *Der Gebrauch der Farbbezeichnungen in den Türkdialekten*, Wiesbaden.
- Clauson → CLAUSON Sir G, (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford.
- Derleme Sözlüğü → *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü* (1963-1975), 1-8. Ankara.
- Doerfer → DOERFER, G. *Türkische and Mongolische Elemente im Neupersischen*, Bd. I. Wiesbaden, 1963; Bd 2. Wiesbaden, 1963; Bd 3. Wiesbaden, 1967.
- Fasmer → FASMER, M. (1964-1973), *Etimologičeskiy slovar russkogo yazıka* (Rus Dilinin Etimolojik Sözlüğü), T. 1-4. Moskva.
- Gabain → GABAİN, A. von-Vom Sinn (1962), Vom Sinn symbolischer Farbenbezeichnung, AOH. T. 15. No: 1-3. (Türkçeye çeviri: Renklerin Sembolik Anlamları), *Türkoloji Dergisi*, 3 No: 1. Ankara, 1968.
- Hasanov → HASANOV, H. (1965), *Urta Osiye joy nomlari tarixidan (Orta Asya Yer Adları Tarihinden)*, Taşkent.
- Kakuk → KAKUK, S. (1973), *Recherches sur l'histoire de la langue osmanlie des XVI-e et XVII-e siecles les elements osmanlis de la langue hongroise*, Budapest.

Türk dilinin mantık sistemine göre 4 çeşit tamlama vardır: **a)** İsim + isim tamlaması (demir kapı), **b)** Fiil + isim tamlaması (hızlı koş-), **c)** Fiil + fiil tamlaması (ağlayıp gel-), **d)** İsim + fiil tamlaması (gelen adam) (Detaylı bilgi için bkz. Zikri TURAN *Ders Notları*, Sakarya, 2006) (çevirenlerin notu).

¹⁴⁷ Yelabuga (Tataristan Cumhuriyeti) şehrinin adı buradan gelmektedir.

¹⁴⁸ Koyçubayev, s. 31.

¹⁴⁹ İlk unsuru 'ala' olan daha çok örnek için bkz. *Derleme Sözlüğü*, I, 166-182.

¹⁵⁰ Ayrıntılı olarak bkz. Doerfer, II, 102.

- Koyçubayev → KOYÇUBAYEV, Ye (1974), *Kratkiy tolkoviy slovar toponimov Kazahstana* (Kazakistan Yer Adlarının Kısa Açıklamalı Sözlüğü), Almatı.
- Malov. PDTP → MALOV, S. Ye (1951), *Pamyatniki drevnetyurkskoy pismennosti. Teksti i issledovaniya* (Eski Türk Yazılı Abideler. Metin ve Araştırmalar), Moskva - Leningrad.
- Murzayevı → MURZAYEVİ, E. ve V. (1959), *Slovar mestnih geografiçeskikh terminov* (Coğrafya Terimleri Sözlüğü), Moskva.
- Nacip → NACIP, E (1968), *Uygursko-Russkiy slovar* (Uygur Türkçesi-Rusça Sözlük), Moskva.
- Pekarskiy → PEKARSKİY, E. K. (1907 - 1930), *Slovar yakutskogo yazıka* (Yakut Türkçesi Sözlüğü), St. Petersburg.
- Pritsak. Qara → PRİTSAK, Qara O. (1955), *Studie zur türkischen Rechtssymbolik - "Z. V. Togan'a Armağan"*, İstanbul. Pritsak. Orientierung. → Pritsak, O (1954), *Orientierung und Farbsymbolik - "Seculum"*. Bd 5. No 4.
- Radloff → RADLOFF, V. V (1883-1911), *Opit slovarya tyurkskih nareçiy* (Türk Lehçeleri Sözlüğü Denemesi). T. 1-4. St. Petersburg.
- Saussur → SAUSSUR, L. De (1924), *L'origine des noms de Mer Rouge, Mer Blanche et Mer Noire - "Le Globe"*. T. 63.
- Sevortyan → SEVORTYAN, E. V. (1974), *Etimologiçeskiy slovar tyurkskih yazıkov* (Türk Lehçelerinin Etimolojik Sözlüğü), Moskva.
- Yudahin → YUDAHİN, K. H (1965), *Kirgizsko-russkiy slovar* (Kırgız Türkçesi-Rusça Sözlük), Moskva.
- TS → Tarama Sözlüğü. Ankara.